

Конфліктна складова системи соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин

У статті проводиться аналіз конфліктної складової системи соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин. Досліджуються особливості екологічних збитків, спричинених дією природно-ресурсних конфліктів. На основі узагальнення поглядів на специфіку соціоприродних та еколого-економічних протиріч, запропоновано авторське визначення природно-ресурсних конфліктів, а також приділено увагу їх класифікації.

Ключові слова: соціоприродні зв'язки, природно-ресурсні конфлікти, економічна сфера, природні ресурси.

Постановка проблеми. Дослідження сфери економічних відносин в XXI столітті все більше набуває трансдисциплінарної форми. Концептуалізація суспільного розвитку поєднує щонайменше три вектори: економічний, соціальний і екологічний. При цьому при обґрунтуванні можливостей економічного росту цілком справедливо заслуговують на увагу технологічні чинники. Крім того, глобалістичні тенденції міжнародної політичної діяльності актуалізують процеси крос-культурного та національно-культурного спрямування. Проте, на наш погляд, відображення ускладнення сучасної економіки в категоричній комплексності наукових досліджень не завжди є виправданим. Принаймні на початкових етапах економічного аналізу глибокої сутності перетворень і протиріч в сфері економіки доцільне застосування діалектичного наукового методу, зокрема, в контексті зв'язку «соціум – природа» та його впливу на економічний розвиток.

В світлі останніх світових подій, ознаменованих погіршенням стану екологічної системи, загостренням природних катаклізмів, нестабільністю ресурсної політики, зокрема, в Східній Європі, ескалацією соціальних невдоволень практично в кожному регіоні та в більшості країн світу, неконтрольованістю проблем масового голоду та відсутності медичного обслуговування в деяких регіонах Азії та Африки тощо, актуальними є дослідження соціальних і природно-ресурсних суперечностей у контексті економічної діяльності на всіх політичних і територіальних рівнях.

Аналіз досліджень і публікацій. В роботах вітчизняних (В. І. Вернадський, В. М. Кислий, Л. Г. Мельник, М. Ф. Реймерс та ін.) і закордонних (А. Ендрес, Р. Коуз, Е. Морен, Г. Хакен та ін.) вчених проведені масштабні дослідження взаємозв'язку економічних, соціальних і природних чинників суспільного розвитку. Конфліктності ж сучасних відносин між людиною, її економічною діяльністю та природним середовищем присвячено не так багато робіт. Наразі в Україні популярними є дослідження економічних аспектів екологічної безпеки (В. І. Мунтіян, А. І. Сухоруков, Є. В. Хлобистов [4] та ін.), у той час як власне екологічним конфліктам

Балацький Олег Федорович, доктор економічних наук, професор, професор кафедри управління Сумського державного університету; Петрушенко Микола Миколайович, кандидат економічних наук, доцент кафедри управління Сумського державного університету; Шевченко Ганна Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри управління Сумського державного університету.

(В. В. Сабадаш [3]) приділено, наш погляд, недостатньо уваги.

З огляду на вищезазначене, **метою** даного **дослідження** є аналіз конфліктної складової системи соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин, а саме: природних ресурсів як передумови виникнення конфліктів; поняття, змісту та типології природно-ресурсних конфліктів; природно-ресурсних конфліктів як причини екологічних збитків і, з іншого боку, як знаряддя захисту прав та інтересів соціальних груп і окремих індивідів.

Результати дослідження. В загальному вигляді місце та роль конфліктної складової системи соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин можна визначити з наступної схеми (рис. 1). При цьому слід звернути увагу на наступні моменти:

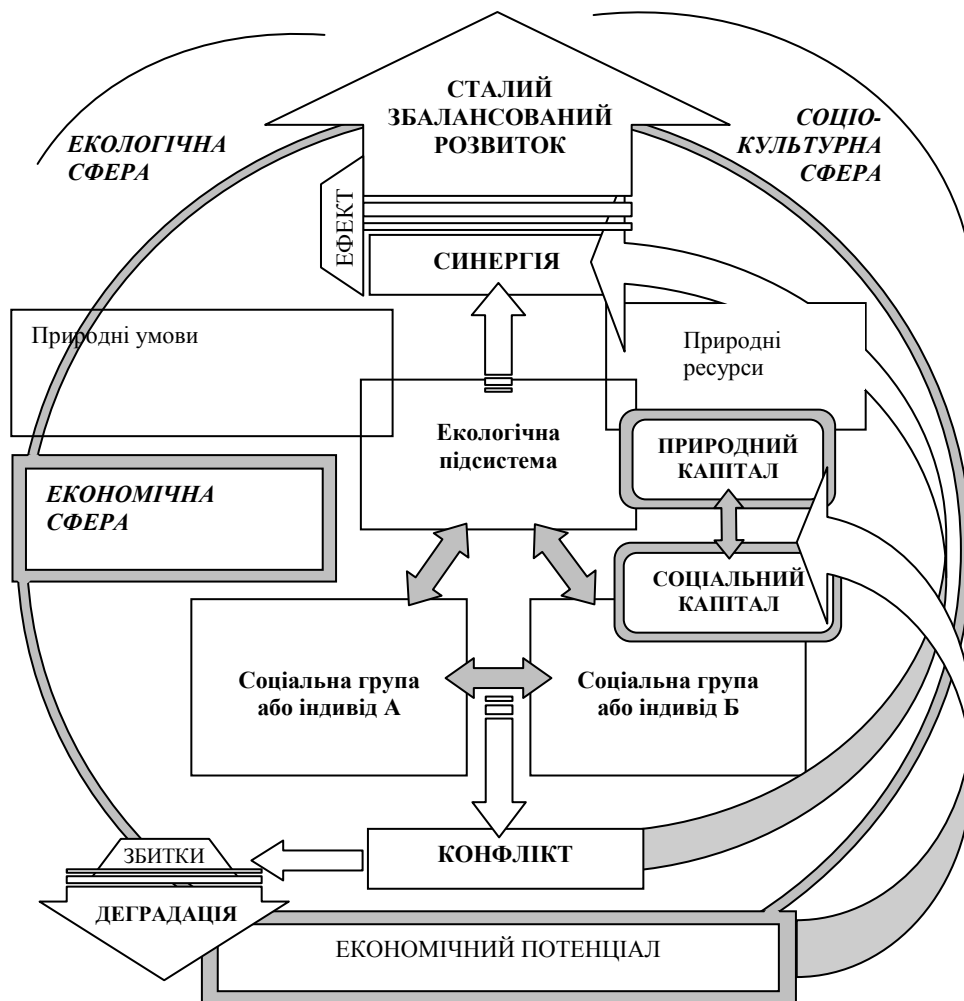

Рис. 1. Система соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин

– аналіз економічної сфери передбачає її виокремлення із глобальної сфери людської діяльності, що включає поряд із економічним соціальний (більш широко –

соціо-культурний) і екологічний вектори розвитку;

– підґрунтям для підтримання функціонування економічної сфери та її сталого збалансованого розвитку є економічний потенціал – система взаємозв'язків між об'єктами економічної сфери господарювання, яка самогенерує здатність максимально формувати і задовольняти потреби населення, шляхом оптимального використання природних, трудових та інших ресурсів певної території в умовах конкретних соціо-еколого-економічних відносин;

– конфліктність – об'єктивна характеристика економічної сфери, спричинена суперечливим характером елементів системи соціоприродних зв'язків між суб'єктами економічної діяльності;

– основними вхідними елементами даної системи є соціальні та природні ресурси, а також ті природні умови, що з часом переходять до класу природних ресурсів. Вихідні елементи системи: вплив на навколишнє природне середовище (деградація довкілля \Rightarrow еколого-економічні збитки), вплив на сферу економічного та інших видів діяльності (поліпшення соціально-економічних і екологічних процесів \Rightarrow синергетичний ефект);

– економічним відображенням досліджуваної конфліктності є взаємозв'язок природного і соціального капіталів як форм реалізації економічного потенціалу. Йдеться, насамперед, про роль партнерських взаємовідносин, які формуються на основі загальнокультурних цінностей, у контексті управління природними ресурсами та екосистемними послугами з метою отримання додаткових доходів;

– крайніми формами взаємодії природних і соціальних чинників економічної сфери є синергія (сумісна діяльність) і конфлікт (протидія і суперництво);

– при управлінні природно-ресурсними конфліктами слід пам'ятати, що останні є соціальними явищами, які необхідно спрямувати в позитивне синергетичне русло сталого збалансованого розвитку.

Використання природних ресурсів є передумовою для виникнення конфліктів з ряду причин. По-перше, природні ресурси є частиною навколишнього середовища (або простору), в якому дії однієї людини або соціальної групи можуть мати наслідки далеко за межами цього простору. Наприклад, використання води для зрошення землевласниками у верхній течії річки Каліко в Нікарагуа [7] залишає без необхідного обсягу питної води та води для внутрішнього використання населення в нижній течії цієї річки. З біофізичними та екологічними процесами в деяких природних середовищах пов'язані кумулятивні довгострокові наслідки, такі як ерозія, забруднення довкілля, втрата рослин чи тварин. При цьому характер проблем, що виникають, часто не очевидний, оскільки екологічні відносини, як правило, важко піддаються усвідомленню та розумінню.

Отже, неявні конфлікти не визнаються постраждалими від процесу деградації навколишнього середовища. Навіть якщо їм було б відомо про деградацію, вони не в змозі ув'язати її з діяльністю конкретних соціальних агентів. Таким чином, наявність екологічних конфліктів є чіткою, якщо спільноти встановлюють логічний зв'язок між деградацією довкілля та діяльністю окремих забруднювачів.

Спеціальні дослідження та комунікативні процеси можуть допомогти налагодити зв'язки і, можливо, стати безпосередніми причинами конфліктів, що довгий час були потенційними (прихованими), і навіть певного роду каталізаторами для соціального навчання щодо управління природно-ресурсними конфліктами.

По-друге, природні ресурси вбудовані в загальний соціальний простір, де між широким спектром суб'єктів (експортерів, промислових і аграрних підприємств,

дрібних фермерів, представників етнічних меншин, урядових установ тощо) встановлюється комплекс нерівних відносин. Як правило, в країнах, що розвиваються, ті суб'єкти, що мають найбільший доступ до влади, можуть краще контролювати та здійснювати вплив на природні ресурси, переслідуючи лише свої корисливі інтереси.

По-третє, завжди існує ймовірність підвищення дефіциту природних ресурсів у зв'язку з швидкими змінами навколишнього середовища, підвищенням попиту та нерівномірним розподілом ресурсів. Екологічні зміни можуть зачіпати землі та водні ресурси, означати надмірну експлуатацію флори та фауни, надмірне розчищення землі або зміну клімату. Збільшення попиту (потреб) має декілька соціальних і економічних аспектів, включаючи зростання чисельності населення, зміну структури споживання, лібералізацію торгівлі, розвиток сільськогосподарських підприємств, а також зміни в технологіях і землекористуванні. Дефіцит природних ресурсів може також бути результатом нерівного розподілу ресурсів між окремими людьми та соціальними групами або неясності у визначенні прав на власність загальних ресурсів. При цьому вплив навколишнього середовища та його наслідки, наприклад, обмеження сільськогосподарського чи промислового виробництва, міграції, соціальної сегментації можуть окремо чи в поєднанні спричиняти чи погіршувати конфлікти між соціальними групами.

Природно-ресурсні конфлікти мають багато негативних наслідків. Проте дослідники даних конфліктів визнають цінність останніх як каталізатора позитивних соціальних змін. Конфлікт – це інтенсивний досвід у спілкуванні та взаємодії з потенціалом до перетворення. Для маргінальних груп, які прагнуть виправити несправедливість щодо розподілу ресурсів, конфлікт є невід'ємною рисою їхньої боротьби за зміни. Хоча протистояння може призвести до антагонізму, постійне уникнення конфліктів може бути таким самим небезпечним, як і невирішення проблеми, що призводить до посилення останньої. Непорозуміння чи плутанина щодо прав власності на природні ресурси та адміністративної відповідальності може перерости в більш інтенсивні конфлікти по мірі того, як збільшується число людей, залучених до них.

Конфлікти вважаються вирішеними тоді, коли ліквідовані основні джерела напруженості між сторонами, а також урегульований стан справ, який може бути несумісний із соціальним життям. Прихильники поглядів на конфлікти як нормальні та потенційно позитивні риси суспільства, вважають, що конфліктів не повинно бути взагалі. Якщо ж конфлікти виникають випадково, то регулювання ними не повинно спричиняти антагоністичні дії, проте має можливість використовувати їх для досягнення змін. На думку вчених [7], управління конфліктами означає втручання як з метою зниження конфлікту, так і з метою сприяння конфлікту.

Критика досліджень екологічних конфліктів зводиться до наступних трьох моментів [8]: по-перше, критика теоретико-методологічних положень екологічних конфліктів; по-друге, критика значущості, яка надається деградації довкілля чи дефіциту природних ресурсів як чинникам екологічних конфліктів; по-третє, критика того, що конфліктам надають більшої важливості, ніж іншим наслідкам деградації навколишнього середовища.

В першому моменті йдеться не про виключно сферу екологічних конфліктів, а про загальну тенденцію дебатів щодо методології та теорії в суспільних і природничих науках. У нашому випадку, по-перше, актуальним є обговорення впливу чинників на взаємозв'язок «дефіцит природних ресурсів (аргумент) – екологічний конфлікт (функція)»; по-друге, – обговорення вибору методу дослідження та його квазі-

експериментальність, зокрема, щодо доцільності процесу відстеження вказаного вище взаємозв'язку як докладного покрокового аналізу.

Другий момент ґрунтується на оптимістичній думці про те, що наявна якість навколишнього середовища не така вже й низька, і завжди можна технологічно виправити будь-які екологічні проблеми. Крім того, ринковий механізм у змозі регулювати попит на обмежені природні ресурси на основі цінових сигналів та інструментів. Тим не менш, аналогія зі здоров'ям людини показує, що даний оптимізм необґрунтований. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я [11], щорічно близько 4-х млн. осіб помирає через відсутність чистої питної води, недостатню гігієну та антисанітарію. Технології ж вирішення екологічних проблем існують, проте вони не використовуються через бідність. Не рятує ситуацію й приватизація, що була проведена протягом останніх десятиліть у багатьох країнах, що розвиваються, в тому числі й в Україні. Економічно незабезпечене населення в цих країнах через приватизацію зіткнулося з новими проблемами через недосконалість нормативних норм і недостатню захищеність інтересів з боку держави. Отже, вирішення проблеми – скоріше не в технологіях чи приватизації, а в адекватній політичній і правовій політиці. Тим не менш даний момент критики дозволяє усвідомити високий ринковий і технологічний потенціал для вирішення проблем екологічних конфліктів за адекватної політичної структури та діяльності. Так, за оцінкою Міжнародного інституту управління водними ресурсами [9], половина додаткового попиту на воду в світі в 2025 році може бути покрита за рахунок збільшення ефективності зрошення.

Третій момент указує на те, що крім екологічних конфліктів існують й інші важливі наслідки деградації навколишнього середовища, такі як внутрішня та міжнародна міграція, бідність, хвороби та безробіття. Хоча вони менш драматичні, їх внески у людські страждання величезні. Так, наразі число екологічних біженців перевищує число біженців із місць, пов'язаних із військовими діями. Обираючи між протистоянням чи втечею, біженці частіше зупиняються на останній, що пов'язано зі значним зменшенням природних ресурсів у місцях їх проживання.

Погіршення стану довкілля та дефіцит ресурсів можуть спричинити не тільки екологічні конфлікти, а й наслідки, що виходять за межі останніх, коли навколишнє природне середовище вже не розглядається в якості причини негативних впливів. Це відбувається через довгостроковий і маловідчутний характер екологічних ефектів, і як наслідок – інвайронментальний чинник не знаходить необхідного відображення в пріоритетах державної політики та свідомості громадян.

Незважаючи на величезну роль «неконфліктних» причин людських страждань і втрат, надзвичайно актуальним є поліпшення досвіду в управлінні екологічними та загальними конфліктами: людство платить занадто високу ціну за шляхи, альтернативні врегулюванню конфліктів. Так, глобальні військові витрати в 1994 році склали 1 трильон доларів (за оцінкою інституту *WGI*) [8]. Чверті цих грошей вистачило б на проведення глобальних програм щодо наступних напрямків соціальної та екологічної політики: запобігання ерозії ґрунтів, стабілізація чисельності населення, зупинення вирубки лісів, запобігання руйнуванню озонового шару, забезпечення людей безпечною енергією, запобігання глобальному потеплінню та кислотним дощам, ліквідація неписьменності, надання медичної допомоги, забезпечення житлом, списання боргів країнам, що розвиваються, забезпечення чистою питною водою та ліквідація голоду та недоїдання. Отже, при порівнянні щорічних світових військових витрат із витратами на скорочення масштабів дії основних джерел людських страждань і втрат, потреба в

альтернативах антагоністичних методів вирішення конфліктів стає очевидною. Крім того, слід підкреслити, що одним із коренів міграції, бідності тощо є відсутність спільно керованих ресурсів. Іншими словами, необхідне зміщення акценту від навколишнього середовища як причини конфлікту до довкілля як площини спільного управління конфліктами.

Таким чином, актуальність дослідження теми природно-ресурсних конфліктів в Україні пояснюється наступним: по-перше, існуючі методи встановлення зв'язків між природними ресурсами та конфліктами вузькі за своїм змістом і дієвістю, а отже недостатні для успішного розв'язання відповідних проблем. У зв'язку з цим слід досягти кращого розуміння категорії природно-ресурсних конфліктів і обговорити, яким чином природні ресурси пов'язані з причинами, протіканням і розв'язанням конфліктів; по-друге, одним із вирішальних чинників виникнення конфліктних ситуацій, пов'язаних із природними ресурсами, є відносна слабкість науково-технічного прогресу в Україні; по-третє, центральним чинником встановлення взаємозв'язку між природними ресурсами та конфліктами є система управління в країні.

Складність теми природно-ресурсних конфліктів знаходить своє відображення в неточності відповідної термінології. Для того, щоб уникнути плутанини в термінах, проведемо контекстуалізацію основних понять у даному дослідженні: конфлікту, природних ресурсів і природно-ресурсних конфліктів.

Як зазначалося вище, вивчаючи конфлікти людство завжди намагалося зрозуміти їх причини, прояви та механізми регулювання. Хоча тема конфлікту важко піддається концептуалізації, тим не менш, беззаперечним є висновок про превалювання в ній соціально-економічних і політичних реалій, який було зроблено внаслідок намагань осмислити конфлікти через географічне положення їх виникнення, наприклад, конфлікт на Близькому Сході, Європейський конфлікт, конфлікти в Африці; або у перспективі часу виникнення, як то стародавні конфлікти, середньовічні конфлікти чи конфлікти часів «холодної війни». До кінця нез'ясовним лишається те, як саме місце й час впливають на прояв конфліктів.

Тим не менш, при визначенні конфлікту наразі більшість вчених дійшли згоди щодо двох аспектів. По-перше, існує припущення про існування принаймні двох різних суб'єктів, які чимось відрізняються один від одного. Цими суб'єктами можуть бути фізичні особи, спільноти чи країни, або ж особи, національності, раси, релігії, ідеології чи поєднання деяких із них. По-друге, наявні чи ймовірно існують несумісні інтереси між вказаними вище суб'єктами в рамках певної ситуації. Тобто конфлікт можна визначити як ситуацію взаємодії двох або більше сторін, в якій унаслідок несумісності цілей чи інтересів виникає в тій чи іншій мірі розбрат. Головна дихотомія при цьому – між існуванням нормальних гармонійних взаємовідносин, що ґрунтуються на співробітництві, та протистоянням, кульмінацією якого в гіршому випадку є інтенсивний антагонізм.

За одним із розробників теорії конфліктів, соціологом Л. Коузером [6], конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це боротьба за цінності та претензії щодо дефіцитного статусу, повноважень і ресурсів, у яких метою супротивників є нейтралізація, нанесення збитків або ліквідація один одного.

Класифікаційні ознаки конфліктів наступні:

- об'єкти конфлікту (наприклад, ресурси, статус);
- суб'єкти конфлікту з їх характеристиками (наприклад, державні та недержавні конфлікти);

- форми конфлікту (наприклад, приховані та відкриті конфлікти);
- причини конфлікту (наприклад, придбання або захист матеріальних і нематеріальних цінностей);
- арена конфліктних дій (наприклад, місцеві, міжнародні конфлікти, конфлікти в межах річкових басейнів, лісових площ тощо).

Перейдемо до розгляду взаємозв'язку природних ресурсів і конфліктів, які ними викликані.

Протягом кількох десятиліть природні ресурси досліджувалися географією та науковими напрямками, що розвинулися з неї, такими як геологія, екологія та демографія. Тільки з 1960-х рр. соціологи почали активно цікавитися природними ресурсами, аргументуючи свій інтерес існуванням тісного взаємозв'язку між природними та соціальними питаннями.

Аналогічно вивчення конфлікту також спирається на трансдисциплінарну основу, що включала спочатку історію та політологію, а потім психологію та соціологію. При поєднанні природних ресурсів і конфліктів у їх сумісному дослідженні актуальним лишається складне питання про пошук адекватної трансдисциплінарної теорії.

Протягом останніх десятиліть розвиваються дві лінії дослідження природно-ресурсних конфліктів: по-перше, в контексті широкої теми навколишнього середовища та безпеки; по-друге, в контексті економіки конфліктів. Починаючи з 1960-х рр. конфлікти, пов'язані з використанням природних ресурсів, вивчаються в рамках безпеки військової сфери (Р. Макнамара, Р. Фальк). Ближче до 1980-90-х рр. тема безпеки розширюється та доповнюється концепцією навколишнього середовища (А. Уестінг, Б. Бузан, К. Томас, С. Карпентер, В. Кеннеді). Так, А. Уестінг підкреслював важливість розширення співробітництва з безпеки включенням у нього попиту на природні ресурси. Б. Бузан вважав питання безпеки вузьким і тому запропонував доповнити його поняттям навколишнього середовища. Пізніша ця ідея була розвинена К. Томас, С. Карпентер і В. Кеннеді [5].

Інтерес до екологічної безпеки в 1990-х рр. переріс у форму певних попереджень щодо майбутнього еволюції, наприклад, про те, що: нестабільність і конфлікти можуть у майбутньому характеризувати відносини між державами, якщо зміни в навколишньому середовищі зрушать регіональний чи глобальний баланс сил; доступ до природних ресурсів є безпосередньою причиною війн; демографічний вибух може призвести до появи великого числа екологічних біженців, які можуть вплинути на національну, регіональну чи навіть глобальну стабільність; різке зниження обсягу продуктів харчування може призвести до внутрішньої боротьби, особливо в країнах, що розвиваються. Тобто в цей час у наукових колах починається широке обговорення екологічних, в тому числі природно-ресурсних конфліктів.

Другий етап розвитку досліджень природно-ресурсних конфліктів розпочався в 1990-х рр. і має назву економіки конфліктів. Ці дослідження можна згрупувати наступним чином: по-перше, роботи щодо руйнівних наслідків конфліктів, які продовжують здійснювати тиск на навколишнє середовище і врешті на економіку. По-друге, дослідження того, як природні ресурси вступають у гру в розпалюванні конфліктів. При цьому в центрі уваги знаходиться припущення, що економіка під час воєнних дій неминуче включає в себе управління природними ресурсами, й останні часто приймають участь у затягуванні конфліктів. По-третє, вивчення суб'єктивних чинників розпалювання конфліктів на основі природних ресурсів. Йдеться про окремих осіб, наприклад, військових командирів та інших осіб, наділених повноваженнями в

межах території, де відбуваються конфліктні дії, в тому числі й щодо природних ресурсів. Основні суб'єктивні мотиви полягають у політичних амбіціях та особистій вигоді [5].

В 90-х роках минулого століття також вперше були проведені спеціально організовані наукові дослідження конфліктів, зумовлених впливом навколишнього природного середовища (дослідницькі групи ENCOF і Toronto group) [8].

У відповідності з ENCOF, екологічні конфлікти – це конфлікти в їх традиційному розумінні (політичні, соціальні, економічні, етнічні, релігійні; територіальні; конфлікти за ресурси або національні інтереси), зумовлені деградацією навколишнього середовища. При цьому деградація означає наступне:

- надмірне використання поновлювальних ресурсів;
- понаднормове забруднення довкілля;
- зuboжіння простору для життя.

Дослідницька група Торонто сформулювала наступне визначення: «Екологічні конфлікти – це антагоністичні конфлікти, спричинені дефіцитом природних ресурсів у взаємодії з різними, часто ситуаційно-специфічними, контекстуальними чинниками [8]».

При цьому існує три форми дефіциту природних ресурсів:

- 1) дефіцит, зумовлений збільшенням попиту, що викликаний, наприклад, зростанням чисельності населення;
- 2) дефіцит, зумовлений зменшенням пропозиції, що виникає в результаті скорочення загальної наявності певних ресурсів через їх деградацію чи виснаження;
- 3) структурний дефіцит, що виникає у зв'язку з нерівномірним розподілом або доступом до ресурсів.

Щодо встановлення взаємозв'язку екологічних конфліктів і природно-ресурсних конфліктів, – зазначимо наступне: екологічні конфлікти пов'язані з природними ресурсами та екосистемами, що необхідні людству для існування та виживання, наприклад, прісноводні системи, ландшафти, моря, океани, атмосфера, біорізноманіття тощо. При цьому неоновлювальні ресурси включені до аналізу екологічних конфліктів з огляду на можливість деградації довкілля, що спричинена їх використанням. Екологічні конфлікти можуть бути антагоністичними, тобто пов'язані із зловмисним застосуванням сили, в тому числі й зброї [8].

Автор роботи [5] пропонує інтегрований спосіб встановлення взаємозв'язку між природними ресурсами та конфліктами, в якому враховуються наступні три аспекти: причини конфліктів, чинники пролонгації (затягування) конфліктів, засоби вирішення конфліктів. Такий підхід акцентує увагу на важливість управління природно-ресурсними конфліктами.

При розгляді природних ресурсів як причини конфліктів слід звернути увагу на наступні три взаємопов'язані аспекти: кількість і якість ресурсів; політику власності, регулювання та контролю по відношенню до ресурсів; процес видобутку ресурсів. Дефіцит природних ресурсів у необхідній кількості та якості виникає внаслідок того, що попит на них залежить від здатності навколишнього середовища постачати ресурси. При цьому виділяють два види дефіциту: дефіцит, спричинений фізичними межами природи, і дефіцит, який випливає з нерівномірного розподілу багатства. З іншого боку, політика володіння, регулювання та контролю та пропозиції щодо поліпшення управління природними ресурсами з боку держави є одними з найбільш глибоких причин виникнення конфліктів у різних країнах. І нарешті, процес видобутку ресурсів,

який раніше традиційно розглядався як благо для людини, на сьогоднішній день знаходиться під пильною увагою в контексті можливих конфліктів, пов'язаних із екологічними та соціальними наслідками видобутку та обробки природних ресурсів.

Розглянемо способи визначення взаємозв'язку природних ресурсів і конфліктів: по-перше, зв'язок можливий через фінансування пролонгації конфлікту. Наприклад, в Африці (Ангола, Конго, Ліберія, Сьєра-Леоне) після закінчення «холодної війни» наддержави фінансували різні ворогуючі сторони так званого «алмазного конфлікту», що затягувало хід його протікання. Другий спосіб полягає в агресивному компоненті природно-ресурсних конфліктів. Бажання контролювати регіони багаті на природні ресурси, завжди підвищувало налаштованість ворогуючих сторін на безкомпромісність, у результаті чого збільшувалося число втрат. Третій спосіб виражається в непримиренності до мирних дій в управлінні ресурсами у ході конфлікту, яка стає все більш імовірною в порівнянні з мирними ініціативами розв'язання конфліктних ситуацій. Четвертий спосіб полягає в збільшенні числа місцевих зацікавлених сторін. Практика доводить, що варто лише один раз спалахнути конфлікту, що має відношення до природних ресурсів, як з'являються місцеві стейкхолдери, що діють із метою максимізації власних інтересів через отримання вигоди від природних ресурсів. У рамках останнього способу виникає мотивація зовнішніх інтересів і втручання, особливо з боку сусідніх країн, міжнародної спільноти та багатонаціональних корпорацій.

Останнім часом природні ресурси все частіше відіграють одну з головних ролей у вирішенні конфліктів, що пояснюється наступними чинниками [5]:

- ресурси можуть бути фактичною причиною розгортання конфлікту;
- звичайні конфлікти можуть спричинити масштабні руйнування навколишнього середовища, в тому числі й природних ресурсів;
- характер зовнішнього втручання також може мати важливе значення щодо визначення ролі природних ресурсів у врегулювання конфліктів, особливо у випадках, коли зовнішній посередник має достатню потужність або доброї волі, щоб накласти обмеження на використання природних ресурсів ворогуючими сторонами конфлікту;
- розширення прав і можливостей деяких із країн певного регіону, в якому наявний конфлікт, втручатися в урегулювання останнього на території сусідніх країн. Наприклад, в Африці такі права отримала Нігерія по відношенню до Ліберії та Сьєра-Леоне;
- вплив технологій на зв'язок між природними ресурсами та конфліктами.

На наш погляд, виходячи з вище наведеного, *природно-ресурсні конфлікти* можна визначити як конфлікти інтересів, які виникають від використання природних ресурсів одним суб'єктом, що має негативні наслідки для навколишнього середовища або інших потреб іншого суб'єкта або групи суб'єктів.

Типологія екологічних конфліктів, у тому числі й природно-ресурсних передбачає наявність наступних їхніх видів [8]:

- *центр-периферійні конфлікти* – часто спалахують навколо великих проектів, таких як побудова дамб чи систем зрошення. Виграші від таких проектів в основному отримує центр країни. В той же час люди на периферії часто змушені мігрувати, щоб звільнити місце для водосховища. Конфлікт може виникнути, якщо ці люди отримують компенсацію, не адекватну розмірам їхніх втрат;
- *етнополітичні конфлікти* – конфлікти, в яких використовується національність як мобілізаційний механізм об'єднання людей із тим, щоб одногласно сформулювати індивідуальні скарги, що стосуються навколишнього середовища. Етнічна

приналежність спричиняє ескалацію та затягування конфлікту і може стати більш важливим чинником, ніж вихідне питання щодо використання природних ресурсів. Це явище отримало назву «інверсія конфлікту»;

– *внутрішні та крос-кордонні міграційні конфлікти* – є результатом добровільної чи вимушеної міграції, однією з найбільш частих наслідків деградації довкілля. Як правило, ці міграційні конфлікти спричинені відносною перенаселеністю, яка пов'язана з бідністю і політичною нестабільністю. Так, у 1999 році земельна та водна криза в басейнах річок світу сприяла появі 25 млн. екологічних біженців, що вперше перевищило число біженців, пов'язаних із війнами. Прогнозується, що до 2025 року число екологічних біженців зросте в 4 рази;

– *міжнародні водні конфлікти* – конфлікти, що можуть виникнути в басейнах річок, які перетинають національні кордони. Просторово ці конфлікти, як правило, формуються між споживачами як за течією, так і проти течії річки, особливо, якщо йдеться про асиметричний розподіл витрат і вигод від використання води, з одного боку, для гідроелектростанції, а з іншого, – для зрошення. Іншим прикладом водних конфліктів є вплив забруднення на регіони за течією річки;

– *глобальні екологічні конфлікти* – конфлікти, пов'язані з негативними наслідками міжнародного управління глобальними проблемами, такими як зміна клімату. Наприклад, населення островів у південній частині Тихого океану вимушене були мігрувати внаслідок загрози зникнення через підвищення рівня моря.

Загалом існує два процеси взаємодії між довкіллям і суспільством, які можуть спричинити екологічні конфлікти, а саме: *захоплення ресурсів* і так звана «*екологічна маргіналізація*» (модель дослідницької групи Торонто). В першому випадку йдеться про процес, за допомогою якого впливові суспільні групи можуть прагнути контролювати доступ та розподіл обмежених ресурсів на свою користь. У другому випадку – про вимушеність людей мігрувати до маргінальних екосистем внаслідок браку поновлювальних ресурсів, приросту населення, що пов'язаний із цими ресурсами, а також нерівності розподілу цих ресурсів [8].

Існує схожість між міграційними конфліктами та процесом екологічної маргіналізації, а також між центр-периферійними конфліктами і процесом захоплення ресурсів. Існує також схожість термінів, які використовуються в так званому «синдромному підході». В рамках останнього досліджуються (вперше – науковою організацією WBGU [10]) різні негативні взаємозв'язки між людиною і навколишнім природним середовищем, а також у подальшому – проводиться аналіз кластерів основних проблем у їхній взаємодії. Даний підхід було застосовано, наприклад, при дослідженні екологічних збитків, заподіяних великими проектами щодо зрошення та їхніми наслідками для Аральського моря.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що дефіцит природних ресурсів і деградація довкілля безпосередньо не призводять до екологічних конфліктів, а радше є необхідною, проте майже завжди недостатньою умовою їх виникнення. Соціально-економічні та політичні чинники в свою чергу впливають на деградацію навколишнього середовища або дефіцит природних ресурсів, що в кінцевому рахунку може спричинити екологічні конфлікти.

Екологічно зумовлені антагоністичні конфлікти мають наступні характеристики [8]:

– *мультипричинність*: довкілля є причиною конфліктів тільки у взаємодії з певними економічними та політичними чинниками;

– *інверсивність*: канали конфлікту є елементами групування людей і створення

групової ідентифікації, наприклад, етнічна приналежність. Як ескалація конфлікту його канал може стати більш важливим, ніж його справжня екологічна причина, тобто спостерігається інверсія конфлікту: екологічний конфлікт приймає форму етнічного;

– *розбіжність кордонів*: арена конфлікту, як правило, визначається через природне середовище, а не політичні кордони. Розбіжність природних і політичних кордонів часто знаходиться в центрі проблеми. Так, більшість питань, пов'язаних із 260 найбільшими річками нашої планети, які перетинають міжнародні кордони, в основному вирішуються на національному рівні;

– *довгостроковість* характеру екологічних змін та їх наслідків для суспільства, що, як правило, не відповідає коротко- та середньостроковій спрямованості політичних інструментів вирішення конфліктів. Окрім того, вказані наслідки можуть перевищити межі асиміляційного потенціалу певної території, після чого збитки будуть незворотними;

– *країни, що розвиваються*, – є, як правило, чи не єдиною ареною протікання екологічних конфліктів. Люди знаходяться в безпосередній залежності від природних ресурсів для свого існування, і ці країни є менш стійкими в порівнянні з економічно розвиненими державами при вирішенні проблеми підвищеного дефіциту ресурсів. При цьому лінія екологічного конфлікту, як правило, лежить між сучасною технологічною та традиційною екзистенційною формами природокористування (наприклад, між рибалками та великими риболовними траулерами, між фермерами та великими механізованими господарствами);

– *міжнародний характер* більшості антагоністичних екологічних конфліктів. Так, за даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру, в 2000 році тільки 2 із 25 найбільших збройних конфліктів були внутрішніми.

Природно-ресурсні конфлікти спричиняють екологічні збитки (нижня частина рис. 1), серед основних *реципієнтів* яких слід виділити наступні: здоров'я людини, фауна, власне природні ресурси, матеріали, клімат. При цьому екологічні збитки, спричинені дією природно-ресурсних конфліктів, завжди опосередковані «участю» довікля в їх передачі від емітента до реципієнта (табл. 1 – на основі рекомендацій, наведених в роботах [1; 2]).

Проаналізуємо більш детально критерії характеру еколого-економічних збитків унаслідок дії природно-ресурсних конфліктів. По-перше, в залежності від механізму впливу збитки можна поділити на прямі та опосередковані. При розгляді економічних проблем довікля, що виникають унаслідок дії природно-ресурсних конфліктів, людина посідає центральне місце. Виходячи з цього, безпосередні збитки полягають у їх проявленні прямо на людину: погіршення здоров'я, зниження продуктивності праці, погіршення самопочуття, порушення емоційного та морального стану, – в результаті екологічних впливів природно-ресурсних конфліктів.

Опосередковані збитки проявляються у вигляді втрат певних цінностей економічними та екологічними об'єктами (реципієнтами), які є похідними від змінної «людина»: втрата матеріальних ресурсів, негативні наслідки для рослинного та тваринного світу, погіршення стану об'єктів, створених людиною (будівель, споруд, пам'яток, машин, обладнання тощо). Прямий і непрямий види збитків тісно взаємозв'язані між собою, внаслідок чого утворюється система соціо-еколого-економічних явищ, розвиток яких повинен мати стійкий збалансований характер. По-друге, екологічні збитки, спричинені негативними впливами природно-ресурсних конфліктів, можуть мати як тимчасовий, так і постійний характер. Особливе місце в

класифікації екологічних збитків посідають так звані відновні збитки, під якими розуміють збитки від процесу забруднення в невеликих масштабах зі зворотним характером (на відміну від невідновних збитків).

Таблиця 1 – Характер екологічних збитків внаслідок дії природно-ресурсних конфліктів

Об'єкти та форма забруднення	Характер збитків
Соціальні	
Вплив на здоров'я людини через забруднення повітря продуктами згоряння	Прямий, тимчасовий, відновний, синергетичний
Вплив на здоров'я людини через забруднення води:	
патогенними мікроорганізмами	Прямий, тимчасовий, відновний
нітратами	Прямий, кумулятивний, синергетичний
хімічними речовинами	Прямий, тимчасовий, кумулятивний, відновний, постійний, синергетичний
радіоактивністю, важкими металами	Прямий, кумулятивний, постійний
Вплив на здоров'я людини через забруднені продукти харчування та нестачу продовольства	Прямий, кумулятивний, відновний
Вплив на генетичні відтворювальні чинники радіоактивністю, пестицидами, хімічними речовинами	Прямий, постійний
Вплив на психічне здоров'я людини через необхідність міграції з місць екологічних наслідків конфліктів	Прямий, тимчасовий, відновний
Вплив на емоційне здоров'я людини через порушення естетичної цінності ландшафту:	
твердими відходами	Прямий, тимчасовий, кумулятивний
шумом, запахом, задимленістю повітря	Прямий, тимчасовий
забрудненістю води та погіршенням її рекреаційних властивостей	Прямий, тимчасовий, кумулятивний, відновний, синергетичний
порушенням благоустрою міських і сільських поселень	Прямий, відновний
Економічні	
Вплив на галузі економіки, що розташовані в місцях екологічних наслідків конфлікту:	
сільське та лісове господарства	Опосередкований, кумулятивний, постійний
охорона здоров'я	Опосередкований, постійний, синергетичний
туристично-рекреаційна галузь	Опосередкований, кумулятивний, постійний, синергетичний
промисловість і транспорт	Опосередкований, тимчасовий, кумулятивний
житлово-комунальне господарство	Опосередкований, тимчасовий, кумулятивний
Вплив на об'єкти власності (державної, колективної, приватної)	Опосередкований, тимчасовий, кумулятивний, відновний
Вплив на бюджет (усіх рівнів) унаслідок міграції	Опосередкований, тимчасовий, кумулятивний, відновний, синергетичний
Екологічні	
Використання біологічних ресурсів	Опосередкований, кумулятивний, постійний, синергетичний
Загроза океану:	
пестицидами	Опосередкований, кумулятивний, постійний, синергетичний
нафтою	Опосередкований, відновний, синергетичний
іншими хімічними речовинами	Опосередкований, кумулятивний, постійний
Ерозія ґрунтів	Опосередкований, кумулятивний, постійний
Зміна клімату	Опосередкований, кумулятивний, синергетичний

Природно-ресурсні конфлікти, особливо антагоністичні, відносяться до тих джерел забруднення, які характеризуються підвищеним ризиком появи саме невідновних

збитків. Окрім того, за критерієм масштабу екологічні збитки від природно-ресурсних конфліктів можна поділити на глобальні, регіональні, національні та локальні. На жаль, протягом останніх десятиліть конфлікти, пов'язані з використанням таких ресурсів як нафта, природний газ, земля, ліс тощо набувають все більших масштабів, утягуючи в протидію все більше число країн.

А отже, спостерігається також тенденція до збільшення екологічного забруднення довкілля, яке внаслідок трансграничного переносу набуває глобального характеру. Конфлікти та екологічні збитки локального характеру, як правило, відображають цю тенденцію.

І, нарешті, екологічні збитки внаслідок дії природно-ресурсних конфліктів можуть мати як кумулятивний, так і синергетичний характер.

Крім того, для різних категорій реципієнтів екологічні збитки приймають різні конкретні форми: натуральну, моральну, естетичну, престижну, соціальну, економічну, правову тощо. При визначенні збитків від забруднення необхідно виходити з багатоплановості їх прояву та не можна обмежуватися лише їх економічною формою. При цьому з темою конфліктів, насамперед, перетинається соціальна форма збитків. Значення цих збитків важливі для людей тому, що вони пов'язані з рівнем формування самої сутності людини та її образу життя.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, в результаті проведеного дослідження було отримано висновок про необхідність актуалізації науково-практичного аналізу конфліктної складової системи соціоприродних зв'язків у економічній сфері взаємовідносин, зокрема, в Україні, для якої характерна наявність цілої низки природно-ресурсних конфліктів, пов'язаних із використанням сільськогосподарських земель, територіальних ресурсів, трансграничних вод, рекреаційних ресурсів тощо. Результатом дії та пролонгації природно-ресурсних конфліктів унаслідок неефективності відповідних організаційно-економічних механізмів та державної політики, є екологічні збитки, що потребують особливої уваги в плані їх оцінки та попередження.

Подальші дослідження будуть присвячені питанням управління, моделювання та економічної оцінки природно-ресурсних конфліктів. Зокрема, в теоретичному плані необхідні узагальнення організаційно-економічних проблем, які виникають у сфері природокористування та охорони довкілля та спричиняють виникнення екологічних конфліктів. Окрім того, більш детальний аналіз потребує процес формування та розгортання природно-ресурсних конфліктів та, паралельно, процес управління ними. З практичного погляду, необхідна розробка системи показників економічної оцінки екологічних конфліктів та їх наслідків, а також дієвого механізму державного управління даними конфліктами.

1. *Балацький О. Ф.* Антология экономики чистой среды / О. Ф. Балацкий. – Сумы: Университетская книга, 2007. – 272 с.
2. *Маклярский Б. М.* Экологический бумеранг: Классовые аспекты проблемы охраны окружающей среды / Б. М. Маклярский – М. : Междунар. отношения, 1980. – 232 с.
3. *Сабадаш В. В.* Антиекологічні тенденції соціально-економічного розвитку: конфліктний потенціал екологічного фактора / В. В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2009. № 3. – Т. 1. – С. 11–22.
4. *Хлобистов С. В.* Суспільні конфлікти у сфері екологічної (природно-техногенної) безпеки / С. В. Хлобистов, Л. В. Жарова // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 1. – С. 16–23.
5. *Alao A.* Natural resources and conflict in Africa: the tragedy of endowment / A. Alao. – NY :

- University of rochester press, 2007. – 353 p.
6. *Coser L. A.* The functions of social conflict / L. A. Coser. – Glencoe, IL : Free Press, 1956. – 188 p.
 7. *Cultivating peace: conflict and collaboration in natural resource management* / Edited by D. Buckles. – Washington: IDRC WBI, 1999. – 287 p.
 8. *Mason S. A.* Environmental conflicts and regional conflict management / S. A. Mason, K. R. Spillman // *Encyclopedia of development and economic sciences*, 2003. – Oxford: Eolss publishers. – 27 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу : <http://www.eolss.net>.
 9. *Revitalizing irrigation*. – IWMI, 2011. – 32 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу : <http://www.iwmi.cgiar.org/Topics/Irrigation/index.aspx>.
 10. *Welt im Wandel: Gesellschaftsvertrag für eine Große Transformation*. – Berlin: WBGU, 2011. – 448 S. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу : http://www.wbgu.de/fileadmin/templates/dateien/veroeffentlichungen/hauptgutachten/jg2011/wbgu_jg2011.pdf.
 11. *World health statistics*. – WHO, 2010. – 177 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу : http://www.who.int/whosis/whostat/EN_WHS10_Full.pdf.

Отримано 06.02.2012 р.

О. Ф. Балацкий, Н. Н. Петрушенко, Г. Н. Шевченко
Конфликтная составляющая системы социоприродных связей
в экономической системе взаимоотношений

В статье проводится анализ конфликтной составляющей системы социоприродных связей в экономической сфере взаимоотношений. Исследуются особенности экологического ущерба, вызванного действием природно-ресурсных конфликтов. На основе обобщения взглядов на специфику социоприродных и эколого-экономических противоречий, предложено авторское определение природно-ресурсных конфликтов, а также уделено внимание их классификации.

Ключевые слова: социоприродные связи, природно-ресурсные конфликты, экономическая сфера, природные ресурсы.

O. F. Balatsky, M. M. Petrushenko, G. M. Shevchenko
The category of social and natural conflicts in economic system

The conflict component of the system of socio-natural relations in the economic sphere is analyzed in the given article. The features of environmental damage caused by the action of natural resource conflicts are explored. On the basis of generalization of views on specific socio-natural and ecological-economic contradictions, prompted authors' definition of natural-resource conflicts, and focus on their classification.

Keywords: socio-natural relations, natural resource conflicts, economic sphere, natural resources.